

РАЗДЕЛ 3 ПРАБЛЕМАТЫКА ЛІТАРАТУРАЗНАЎЧЫХ ДАСЛЕДАВАННЯЎ

ГУЛЬНЯ ЯК ФАКТАР САЦЫЯЛІЗАЦЫІ Ў АПОВЕСЦІ І. НАВУМЕНКІ «ВАЙНА КАЛЯ ЦІТАВАЙ КОПАНКІ»

Л. В. Алейнік

*Кандыдат філалагічных навук, дацэнт,
Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт,
пр-т Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, Беларусь,
lada_oleinik@mail.ru*

У артыкуле разглядаецца апавесць І. Навуменкі «Вайна каля Цітавай копанкі», адрасаваная дзіцячай чытацкай аўдыторыі. Аналізуецца сюжэт твора, вобразы ключавых герояў і эвалюцыя іх поглядаў. Даследуюцца асаблівасці апавядальнай манеры пісьменніка, выяўляецца роля гумару ў мастацкім тэксце. Сцвярджаецца, што гульня ў вайну, якую вядуць між сабой дзве кампаніі школьнікаў, з'яўляецца для дзяцей першым самастойным вопытам сацыяльнага ўзаемадзеяння, істотна ўплывае на фарміраванне іх характараў, на разуменне правілаў узаемадзеяння ў калектыве і вызначэнне жыццёвых прыярытэтаў, садзейнічае сацыялізацыі.

Ключавыя словы: дзіцячая літаратура; спаборніцкая гульня; сацыяльнае ўзаемадзеянне; механізм сацыялізацыі.

ИГРА КАК ФАКТОР СОЦИАЛИЗАЦИИ В ПОВЕСТИ И. НАУМЕНКО «ВОЙНА У ТИТОВА ПРУДА»

Л. В. Олейник

*Кандидат филологических наук, доцент,
Белорусский государственный университет,
пр-т Независимости, 4, 220030, г. Минск, Беларусь,
lada_oleinik@mail.ru*

В статье рассматривается повесть И. Науменко «Война у Титова пруда», адресованная детской читательской аудитории. Анализируется сюжет произведения, образы ключевых персонажей, эволюция их взглядов. Исследуются особенности повествовательного стиля писателя, выявляется роль юмора в художественном тексте. Утверждается, что военная игра, в которую играют две компании школьников, является для детей первым самостоятельным опытом социального взаимодействия, суще-

ственно влияет на формирование их характеров, понимание правил взаимодействия в коллективе и определение жизненных приоритетов, способствует социализации.

Ключевые слова: детская литература; соревновательная игра; социальное взаимодействие; механизм социализации.

GAME AS A FACTOR OF SOCIALIZATION IN THE STORY OF I. NAVUMENKA «THE WAR NEAR TITOVA KOPANKA»

L. V. Aleinik

*PhD, Ass. Proftssor,
Belarusian State University,
4 Independence Avenue, 220030, Minsk, Belarus,
lada_oleinik@mail.ru*

The article examines the story of I. Navumenka «War near Titovaya Kopanka», addressed to a children's readership. The plot of the work, the images of the key characters and the evolution of their views are analyzed. The features of the writer's narrative style are studied, the role of humor in the literary text is revealed. It is argued that the war game, which is conducted between two companies of schoolchildren, is the first independent experience of social interaction for children, significantly affects the formation of their characters, the understanding of the rules of interaction in the team and the determination of life priorities, and promotes socialization.

Keywords: children's literature; competitive game; social interaction; mechanism of socialization.

На мяжы XX – XXI стст. адным з прыярытэтных аб'ектаў увагі гуманітарнай навукі зрабіўся феномен дзяцінства. Звязана гэта з цэлым шэрагам фактараў: кардынальнымі зменамі сацыяльнага статусу дзяцінства ў эпоху глабалізацыі, узмацненнем крызіснасці ў адносінах паміж дарослымі і дзецьмі, трансфармацыямі міжпакаленнай трансмісіі, пашырэннем мультыкультурнай прасторы сацыялізацыі.

Даследаванню заканамернасцяў у станаўленні і развіцці асобы, як вядома, садзейнічае перадусім вывучэнне ўплываў на індывіда сацыяльна-культурных кантэкстаў. Аднак немалаважнае значэнне мае гэтаксама асэнсаванне літаратурна-мастацкіх твораў, у якіх зафіксаваны традыцыі выхавання і навучання дзіцяці на розных этапах гістарычнага развіцця грамадства, нацыі, адлюстраваны разнастайныя абставіны і механізмы засваення юнай асобай жыццёвай этыкі, грамадскіх патэрнаў. Менавіта мастацкая літаратура сістэмна даследуе тэхналогіі ўзаемадзеяння чалавека са светам, з сацыяльным атачэннем, выяўляе прычынна-выніковыя сувязі гэтых камунікацый.

Нягледзячы на тое, што тэма дзяцінства з'яўляецца адной з лейтматыўных у прозе І. Навуменкі, творчасць пісьменніка амаль не разглядаецца ў рэчышчы дзіцячай літаратуры. Хаця ў літаратуразнаўчых працах, прысвечаных аналізу асобных узораў творчасці мастака, даследчыкі неаднаразова падкрэслівалі, што «рамантыка гэтых твораў, іх дэмакратызм і гуманізм у поўнай меры адпавядаюць тым каштоўным арыентацыям, якія закладваюцца ў агульнаадукацыйнай базавай школе» [1, с. 289]. Галоўная ўвага літаратуразнаўцаў накіравана, як правіла, на творы І. Навуменкі, прысвечаныя падзеям Вялікай Айчыннай вайны. Гэта справядліва: шматлікія апавяданні, аповесці, раманы пісьменніка, у якіх аўтар абапіраецца на ўласны франтавы досвед, глыбока і ўсебакова адлюстроўваюць драматызм лёсу цэлага пакалення, тых юнакоў і дзяўчат, якіх вайна напаткала на парозе паўналецця, з'яўляюцца каштоўным мастацкім сведчаннем высокіх маральных ідэалаў герояў. Аднак несправядліва, што выдатныя аповесці пісьменніка, дзе ўзнаўляюцца гісторыі станаўлення падлеткаў, даследуюцца вызначальныя фактары ў фарміраванні іх характараў, аналізуюцца сямейныя, школьныя і міжасабовыя канфлікты юных герояў, застаюцца без належнай увагі даследчыкаў.

Адметна, што тэма дзяцінства была ў полі зроку І. Навуменкі на працягу ўсёй творчасці: пісьменнік увайшоў у літаратуру з апавесцямі для школьнікаў «Вайна каля Цітавай копанкі» (1957), «Пераломны ўзрост» (1958) і ў вельмі сталым узросце ізноў вярнуўся да гэтай тэмы ў аўтабіяграфічнай трылогіі «Дзяцінства. Падлетак. Юнацтва» (1997), якая зрабілася фактычна падсумаваннем творчага шляху пісьменніка. Зусім невыпадкова разнастайныя праблемы дзіцячай літаратуры пільна аналізаваліся ў працах І. Навуменкі-вучонага. Так, напрыклад, у артыкуле «Кніга адкрывае свет» (1960) аўтар падкрэсліваў: «Дзіцячая літаратура – неад'емная частка вялікай літаратуры, скідак на “малады” ўзрост ёй не дадзена, яна грунтуецца на ўсіх тых законах, што і ўся мастацкая літаратура. <...> Дзіцячы пісьменнік мае справу з чытачом, перад якім толькі пачынае раскрывацца свет і жыццё, яго веды абмежаваны. Пісьменнік нібы бярэ свайго малога чытача за руку і вядзе яго па складаных жыццёвых дарогах і пуцявінах. Размаўляе ён з ім сур'ёзна, стала, не імкнучыся ўсё да канца разжаваць, бо ў яго апанента дапытлівы розум, жывая фантазія, ён умее сам многае дадумаць. Чытач гэты даверлівы, крыху прасталінейны, у яго шчырая, непасрэдная душа, але ён не пацерпіць маны, фальшу, прытворства і адразу закрывае кнігу, калі знойдзе ў ёй такія якасці» [2, с. 31]. Аповесць «Вайна каля Цітавай копанкі» з'яўляецца выдатным прыкладам якраз такога дыскурсу – змястоўнага, але нязмушанага, маральнага, але не дыдактычнага, дастаткова сур'ёзнага, але з улікам яшчэ не надта грунтоўнага жыццёвага досведу адраснай аўдыторыі.

Ключавая сюжэтная падзея аповесці – гэта канфлікт дзвюх дзіцячых кампаній, якія жывуць на розных вуліцах аднаго мястэчка і змагаюцца за ўладу над Цітавай копанкай. «Гэтая копанка знаходзілася якраз пасярэдзіне паміж Слабодкай, на якой жыў Яша, Тарабаны, Змітрок Калашкан, Алесь Бахілка, і вуліцай Першамайкай, дзе згрупавалася варожае войска на чале з белагалавым Косцем. Копанка не дужа вялікая, і калі з раніцы прыходзіла купацца Слабодка, то Першамайка ўжо да самага вечара не магла сюды паткнуцца. Іншы раз слабадскія хлопцы вылазілі з вады ў абед, але Першамайка мала радавалася гэтаму. Вада ў копанцы была ўскаламучаная, чорная, брудная» [3, с. 15]. Першую бойку за Цітаву копанку справакаваў Алёша Тарабан, якога «ўсе баяліся», бо быў ён самы дужы сярод аднагодкаў, задзірысты і хамаваты. Раней школьнікі з абедзвюх вуліц жылі дастаткова мірна і нават гулялі разам «у чырвоных і белых». Але аднойчы Алёша вырашыў спагнаць свой дрэнны настрой – убачыў, як хлопцы з Першамайкі весела боўтаюцца ў копанцы і загадаў ім неадкладна вылазіць. Калі ж тыя не паслухаліся, нават болей за тое – Косця Кветка абсмяяў «важнага камандзіра», Алёша не сцяпеў і папусціў па ім камяком зямлі. З гэтай драбязы распачалася сапраўдная бойка, у якой пацярпелі паразу самі завадатары канфлікту – жыхары Слабодкі. Фанабэрысты Тарабан не мог дараваць такога прыніжэння, і з таго выпадку пачалося паміж вуліцамі зацятае варагаванне. «Нам трэба армію стварыць, – заявіў Алёша. – Толькі не на гульню, як раней... <...> У нас будзе цяпер сапраўдная вайна...» [3, с. 17]. Былі неадкладна размеркаваны вайсковыя «пасады»: Змітрок Калашкан і Алесь Бахілка зрабіліся камандзірамі палкоў, Яша Яскавец – звычайным байцом, як большасць іншых, за сабой жа Алёша, натуральна, захаваў «пост галоўнага камандуючага». Апроч таго, Тарабан прыцягнуў на свой бок восем хлопцаў са станцыйнага пасёлку на чале з Аркадзем Панядзелкам, спакусіўшы іх смачнымі яблыкамі, скрадзенымі ў Салвэсевым садзе.

Падзеі ўвасабляюцца ў творы праз асэнсаванне Яшы Яскаўца – прадстаўніка кампаніі з вуліцы Слабодка, але ўскосна, ад асобы апавядальніка. Выбар пісьменнікам такой апавядальнай манеры дазваляе ахарактарызаваць персанажаў з дзіцячай непасрэднасцю і дакладным псіхалагізмам: «якасці асобы навуменкаўскіх герояў-дзяцей вынікаюць не толькі з адносін і ацэнак іншых, але і з таго, як сам герой адносіцца да іншых, як праяўляе сябе ў зносінах з імі» [4, с. 56]. Пра Алёшу Тарабана, напрыклад, гаворка вядзецца з доляй асцярожнасці і нават баязлівасці, якія выяўляюць стаўленне і самога Яшы, і іншых дзяцей да лідара кампаніі, але часам у апаведзе адчуваюцца прыхаваныя іранічныя інтанацыі сталага чалавека. Алёша – старэйшы хлопец са шматдзетнай сям’і, дзе, апроч яго, гадаваліся яшчэ шасцёра братоў і сяцёр. «Усе Тарабаны былі рудыя, крыклівыя і ніколі нічога не саромеліся. <...> Тарабаны паміж са-

бой не ладзілі, але гэта не шкодзіла ім дружна і з'яднана нападаць на чужых» [3, с. 4 – 5]. Слабодскія хлопцы не любяць маны, адразу ж выкрываюць сябрука, якога ловяць на хлусні або на нейкай сумнеўнай інфармацыі. Так, напрыклад, аднойчы Яша вырашыў пераказаць сябрам гісторыю, пачутую ад дзеда Атрахіма, пра царкву, што затанула на балочце, і нават дадаў, што на тым месцы заўсёды чутно, як пад зямлёй званы звоняць, як людзі моляцца і спяваюць. Але ніхто не паверыў Яшу, неаспрэчным аргументам зрабілася элементарная логіка: «А што ж ядуць тыя багамольцы, што спяваюць пад зямлёй? <...> Не пад'еўшы ж – не паспяваеш!» [3, с. 12]. І толькі Алёшу ніхто не рызыкуе сказаць штосьці насуперак, нават калі ён заяўляе, што ў іх у гаспадарцы курыца нясе яйкі ажно тры разы на дзень. Вясковыя дзеці, натуральна, ведаюць, што курыца нясецца ў лепшым выпадку раз на дзень, але ніхто не прэчыць. Апавядальнік з уяўнай сур'ёзнасцю заўважае: «У Тарабанаў, вядома, магла быць такая курыца. У іх жа вялікая сям'я, то трэба, каб і куры часцей несліся» [3, с. 11]. Гумар у творы нельга недаацэньваць, гэта адмысловы камунікацыйны код – магчымасць вельмі хуткай ідэнтыфікацыі розуму і досведу героя, яго характару і ладу мыслення. Гэтаксама з гумарам Яша Яскавец стварае партрэт «перабежчыка» Аркадзя Пяндзелка, які «ваюе» то за Слабодку, то за Першамайку, гледзячы, з кім на той момант зручней. «Яша, прышоўшы ў клас, кожны раз дапытваўся ў яго:

– Ты цяпер чый?

Калі Аркадзь быў у згодзе са Слабодкай, ён падаваў Яшу руку. Калі ж у гэты дзень ён належаў да першамайцаў, то вінавата лыпаў сваімі бялёсымі вачамі і адварочваўся» [3, с. 26].

У вайне за Цітаву копанку перамагла ўрэшце Слабодка. Але жыццё ў пераможцаў не зрабілася ад гэтага ні весялейшым, ні цікавейшым, наадварот, кампанію апанаваў даволі змрочны настрой. «З Тарабанавым Алёшам пачало рабіцца нешта такое, што псавала ўсю справу. Алёша пачаў задавацца як ніколі. Ён так высока задраў свой аблузаны нос, што з ім проста нельга было размаўляць» [3, с. 24]. «Камандзір» прыніжаў і абражаў хлопцаў, за вочы яны лаялі яго, але абурацца адкрыта ніхто не рызыкаваў.

Спакваля ў аповесці выяўляецца, як гульня дзяцей у вайну выпрабоўвае іх характары, дае разуменне пэўных умоў узаемаадносінаў у калектыве, змушае суадносіць уласныя суб'ектыўныя ацэнкі з ацэнкамі іншых ўдзельнікаў. «Спаборніцкая форма гульні ў многім прадвызначае далейшы шлях развіцця асобы, дазваляючы ўжо на ранніх стадыях канкурэнцыі ў дзіцячым калектыве вызначыць перспектывы і варыянты сацыяльнай камунікацыі дзяцей у дарослым жыцці» [5, с. 75]. Інакш кажучы, гульня садзейнічае сацыялізацыі дзяцей, засваенню сацыяльных

роляў і асэнсаванню правілаў узаемадзеяння ў грамадстве. Зусім невыпадакова сучасныя літаратуразнаўцы падкрэсліваюць: «“Вайна каля Цітавай копанкі” – твор пра дзяцей, адрасаваны не толькі падлеткам. На яго старонках ідзе размова пра “дарослыя” праблемы, і чым больш праходзіць часу з моманту першага знаёмства чытача з аповесцю, тым мацней завастраецца ўвага даследчыкаў на значнасці ўзнятых пытанняў» [6, с. 774].

Пераломным момантам, калі ў кампаніі Слабодкі адбыўся першы раскол, зрабіўся наступны навучальны год, дакладней, зімовыя канікулы. У праграме навагодняга ранішніка была пастаноўка п’есы, у якой удзельнічалі вучні з Першамайкі, а Косця Кветка выконваў ролю белагвардзейскага генерала. Спачатку школьнікі пасмейваліся з артыстаў «з намаляванымі вусамі», але ўрэшце ўсіх захапіла дзеянне. «Косця ні разу не збіўся, ён гаварыў як па пісаным. Хутка Яша зусім забыў, што ён сядзіць у класе і глядзіць спектакль. Баючыся зварухнуцца, сачыў ён за белым генералам, за камандзірам чырвоных, за смелай чырвонай разведчыцай... <...> Яша не шкадаваў далоняў, калі п’еса скончылася. Белагалоўнаму Косцю і другім артыстам апладзіравалі ўсе – і Слабодка, і Першамайка» [3, с. 27]. Поспех Косці і яго сяброў, усеагульнае захапленне спектаклем выклікала ў Алёшы Тарабана пякучую зайздрасць: па дарозе дамоў ён моўчкі слухаў, як хлопцы гарача абмяркоўваюць пастаноўку, але ўрэшце не вытрымаў:

« – Гэты ваш Косця проста задавака, а вы ўсе дурні! – сказаў ён са злосцю. – Я вось адлупцюю яго, дык будзе ведаць п’есу. Генерал знайшоўся... Забыў, як я яго ганяў...» [3, с. 27].

Спрацацца з Тарабанам ніхто не стаў, але і звычайнай падтрымкі гэтаксама ніхто не выказаў: усе адкрыта прызнавалі відавочны поспех Косці Кветкі і ўсіх іншых артыстаў з Першамайкі.

У аповесці вельмі дэталёва прасочваецца эвалюцыя поглядаў юных герояў. Спачатку дзеці заўважаюць розніцу ў стылі камунікавання лідараў кампаній са сваімі сябрамі: Алёша Тарабан дэманструе перавагу над усімі хлопцамі, раздае загады, застрашвае пагрозамі, можа нават ударыць з-за якой-небудзь дробязі, а Косця Кветка трымаецца з усімі дабрачыліва, насамрэч па-сяброўску. Відавочным для ўсіх з’яўляецца розніца паміж інтэлектуальным узроўнем двух хлопцаў: Алёша дрэнна вучыцца, не чытае кніжак, нічым асабліва не цікавіцца, а вось Косця з’яўляецца сапраўдным кнігачэем, ён шмат ведае, увесь час прыдумляе цікавыя гульні (арганізаваў валебольную пляцоўку, заахвоціў хлопцаў клеіць планёры з фанеры, стварыў на Першамайцы сапраўдную камуну, дзе «ўсё агульнае <...> магазін, сталовая і майстэрня» [3, с. 39]). Гэтаксама кардынальна адрозныя мэты і матывацыі ў Тарабана і Кветкі: першы прагне бясконца ваяваць, сцвердзіць сваю ўладу не толькі над

Слабодкай, але і над Першамайкай, а другі адкрыта дэманструе гатоўнасць да сяброўства паміж усімі.

Натуральна, кожнае дзіця імкнецца да выбару гульняў і заняткаў паводле уласных зацікаўленасцей, унутранага творчага патэнцыялу, індывідуальнасці, але гэты выбар не заўсёды выпадае зрабіць лёгка, без перашкодаў. У аповесці І. Навуменкі вельмі дасканала адлюстравана псіхалагічная заняволенасць дзяцей: хлопцы са Слабодкі гатовыя пасябраваць з Першамайкай, ім хацелася б далучыцца да цікавага жыцця Косцевай кампаніі; у глыбіні душы яны зайздросцяць сваім супернікам, аднак кожны асцерагаецца помсты Тарабана.

Немалаважна таксама, што ў творы паслядоўна і дакладна выяўлена, як хутка дзеці сталюць, як імкліва пашыраюць свае веды пра навакольную рэчаіснасць. Героі аповесці – вучні пачатковай школы, яны якраз у тым узросце, калі фактычна кожнае новае ўражанне дапаўняе або змяняе карціну свету, змушае да рэфлексіі, уплывае на фарміраванне характару. Для Яшы Яскаўца, напрыклад, адным з такіх яркіх уражанняў зрабілася знаёмства з глухаватым пастухом Пепам, якога ў вёсцы лічылі «прыдуркаватым». Алёша Тарабан ніколі не прамінаў выпадку, каб жорстка паздзекавацца з пастуха: ён прымушаў яго скакаць, есці зямлю ці класціся тварам у бруд, яму «прыносіла вялікае задавальненне тое, што дарослы Пепа ва ўсім яго слухае» [3, с. 45]. Яшу ніколі не даводзілася размаўляць з гэтым бяскрыўдным блазнам, але захварэла карова і бацькі загадалі хлопчыку наглядаць за ёй на пашы. Яша хутка выявіў, што Пепа зусім не дурны, наадварот, у яго ёсць нават фенаменальныя здольнасці: «ён мог складаць, аднімаць, множыць і дзяліць у памяці любыя лічбы» [3, с. 45], ён шмат ведаў пра жывёл і птушак, умеў лячыць разнастайнымі зёлкамі. Калі з Рудым Тарабанам здарылася няшчасце: з'еў атручаны коржык, пакладзены для мышэй, і ўсе ў вёсцы лічылі, што Алёша памрэ, менавіта Пепа выратаваў хлопца. Натуральна, гэтыя падзеі моцна ўплываюць на свядомасць Яшы, дазваляюць больш аб'ектыўна зразумець супярэчлівасць свету, чалавечых стасункаў, задумацца пра такія простыя і адначасова складаныя рэчы, як «добра» і «зло».

Зусім натуральным і лагічным з'яўляецца фінал аповесці. Нягледзячы на тое, што пад кіраўніцтвам Алёшы Тарабана Слабодка адваявала ўрэшце Цітаву копанку ў Першамайкі, ніякай радасці гэтая перамога дзецям не прынесла: усім хацелася сябраваць менавіта з Косцем – разумным і дабразычлівым хлопцам. І калі пры выпадковай сустрэчы з «ворагамі» Косця Кветка наўпрост прапанаваў ім «давайце дружыць», усе ахвотна далучыліся да яго кампаніі. «Хлопцы таўкліся ў Косці ад ранку да вечара. Ніхто на іх не крычаў і ніхто не ўмешваўся ў іх справы. Косця вызначаўся надзвычай добрым і памяркоўным характарам: ён дазваляў у сваёй хаце ўсё. У яго гулялі ў шашкі, майстравалі розныя машыны і

хітрыя штукі, а калі на стала ляжаў бохан хлеба, то адломлівалі па ёмістаму кавалку і елі, нібы свой уласны» [3, с. 62]. Менавіта ўсе разам дзеці змаглі супрацьстаяць Тарабану, бо адлупцаваць кожнага паасобку ён мог, а вось справіцца з цэлым хаўрусам яму было не пад сілу.

Не будзе перабольшваннем заўважыць, што І. Навуменка па-свойму абганяў час, бо праблемы, узнятыя ў аповесці «Вайна каля Цітавай копанкі», актуалізаваліся ў літаратуры значна пазней, у пачатку ХХІ стагоддзя. Варта згадаць дакументальную кнігу Р. Гараева «Слова пацана. Крымінальны Татарстан 1970 – 2010-х», больш вядомую паводле экранізацыі, або раман У. Казлова «Школа». Безумоўна, у беларускага пісьменніка няма празмернай заостранасці ў абмалёўцы канфлікту паміж двума дзіцячымі групамі, няма збытковых падрабязнасцяў гвалту, але сутнасць праблемы – гульня як сацыяльны досвед, як фактар сацыялізацыі асобы – адлюстравана абсалютна дакладна і вычарпальна. Жыццёвая мудрасць аўтара – гэта той філасофскі камень, які надае сюжэту аповесці ўніверсальнасці і несумненнай каштоўнасці.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. *Лявонава П. І.* І. Навуменка ў літаратурнай адукацыі падлеткаў // Творчая асоба І. Навуменкі і праблемы беларускай філалогіі і адукацыі: зб. навук. арт. / рэдкал.: Т. І. Шамякіна (гал. рэд.) [і інш.]; уклад. А. І. Бельскі. Мінск: РІВШ, 2006. С. 283–290.

2. *Навуменка І.* Кніга адкрывае свет. Збор твораў. У 6-ці т. Т. 6. Літаратурная крытыка. Мінск.: Маст. літ., 1984. – С. 30–48.

3. *Навуменка І.* Вайна каля Цітавай копанкі. Збор твораў. У 10 т. Т. 3. Аповесці, 1957–1996. Мінск: Мастацкая літаратура, 2013. С. 3–68.

4. *Піскун Л. А., Піскун Я. У.* Музыка дзяцінства ў мастацкай прозе Івана Навуменкі // Творчая асоба І. Навуменкі і праблемы беларускай філалогіі і адукацыі: зб. навук. арт. Мінск: РІВШ, 2006. С. 54–63.

5. *Михайлова Э. Р.* Феномен состоятельности игры в процессе социализации личности // Вестник Чувашского университета. 2. № 4. С. 74–79.

6. *Баўтрэль І.* Далягляды творчых пошукаў // Навуменка І. Я. Збор твораў. У 10 т. Т. 3. Аповесці, 1957–1996. Мінск: Мастацкая літаратура, 2013. С. 772–787.